

Ольга БОРИСОВА,

orcid.org/0000-0003-0875-9065

доктор історичних наук, професор,

професор кафедри історії, археології та гуманітарних наук

Комунального закладу «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради

(Харків, Україна) utraesus@ukr.net

СЕРЕДНЬОВІЧНІ БУЛГАРИ ЯК ІСТОРИЧНА ВІЙСЬКОВА СПІЛЬНОТА

Мета статті – у зв'язку з тим, що питання походження, прабатьківщини та ранньої історії предків сучасних болгар – середньовічних болгар – були і залишаються найбільш важливими у болгарській медієвістиці, але водночас не вирішені остаточно, у статті досліджується проблема ідентифікації давніх болгар у порівнянні з іншими подібними станово-соціальними утвореннями. **Завдання:** авторка вирішила, висвітливши ті проблемні точки, які є в літературі з теми походження болгар, аргументувати власну точку зору, ким насправді могли бути середньовічні болгар. Під час дослідження використовувались такі **методи історичного дослідження:** загальнонаукові (аналітичний, логічний), історичні (хронологічний, історико-порівняльний), джерелознавчі – евристичний, критичний. **Наукова новизна статті** полягає в авторському підході до вирішення досліджуваної проблеми. **Результати:** у статті стверджується, що термін «булгар» не був у часи перебування давніх болгар на терені Східноєвропейських степів етнонімом, а позначав приналежність до певного соціального стану, а саме – військової еліти; його визрівання в етнонім відбулося вже тоді, коли болгар переселились на Балкани і започаткували процес власного державотворення. Подібні до такого військово-станового формування структури існували і в інших народів і до часів Середньовіччя, і пізніше, що в статті й розкривається. **Висновки.** Результати дослідження дали авторці підстави до наступних висновків. Давні болгар були не етнічним, а соціально-становим об'єднанням, військовим співтовариством, можна вжити термін «історична військова спільнота», або «військовий орден». Традиції створення таких військових орденських об'єднань були характерні для індоарійських племен та їхніх нащадків з давніх давен і простежуються аж до кінця Середньовіччя у співтоваристві українського козацтва. Знищення Запорозької Січі російською владою у XVIII ст. перепинило цю стародавню традицію назавжди.

Ключові слова: болгар, військовий орден, етнонім, історична військова спільнота, соціально-станові співтовариства.

Olha BORYSOVA,

orcid.org/0000-0003-0875-9065

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Professor at the Department of History, Archaeology and Humanities

Municipal Institution “Kharkiv Humanitarian and Pedagogical Academy” of Kharkiv Regional Council

(Kharkiv, Ukraine) utraesus@ukr.net

MEDIEVAL BULGARIANS AS HISTORICAL MILITARY COMMUNITY

The purpose of this article is to examine the problem of identifying the ancient Bulgars in comparison with other similar social formations. Given that questions about the origin, ancestral homeland, and early history of the ancestors of modern Bulgarians – the medieval Bulgars – have been and remain the most important in Bulgarian medieval studies, but at the same time have not been definitively resolved, the article examines the problem of identifying the ancient Bulgars in comparison with other similar social formations. **Objective:** the author decided to highlight the problematic points in the literature on the origin of the Bulgarians and to argue her own point of view on who the medieval Bulgarians really were. The following **methods of historical research** were used in the study: general scientific (analytical, logical), historical (chronological, historical-comparative), source studies – heuristic, critical. **The scientific novelty** of the article lies in the author's approach to solving the problem under study. **Results:** the article argues that the term ‘Bulgar’ was not an ethnonym during the time when the ancient Bulgarians lived in the Eastern European steppes, but rather denoted membership in a certain social class, namely the military elite; it matured into an ethnonym only after the Bulgars moved to the Balkans and began the process of state formation. Similar military-class structures existed among other peoples until the Middle Ages and later, as revealed in the article. **Conclusions.** The results of the study gave the author grounds for the following conclusions. The ancient Bulgarians were not an ethnic but a social-class association, a military community; one could use the term ‘historical military community’ or ‘military order.’ The tradition of creating such military orders was characteristic of the Indo-Aryan tribes and their descendants from ancient times and can be traced back to the end of the Middle Ages in the Ukrainian Cossack community. The destruction of the Zaporizhzhya Sich by the Russian authorities in the 18th century put an end to this ancient tradition forever.

Key words: Bulgarians, military order, ethnonym, historical military community, social class communities.

Постановка проблеми. Традиційною темою болгарської медієвістики є так звана «праболгарська проблема», як також і пов'язані з нею питання щодо походження середньовічних болгар, місцезнаходження їхньої прабатьківщини, їх ранньої історії та ролі у становленні болгарської державності. Ці теми були і залишаються найбільш важливими у розвитку історичної свідомості болгарського народу, і водночас залишають і донині багато невіршених питань.

Стан вивченості теми. Спроби відповісти на вищевказані питання здійснювались вченими ще в часи Середньовіччя (Феофан Сповідник, патріарх Никифор (Див.: Чичуров, 1980). Даної теми так чи інакше торкалися багато вчених – Н. Я. Мерперт (Мерперт, 1957), М. І. Артамонов (Артамонов, 1962), О. В. Гадло (Гадло, 1968) та ін. У 1990–2020-ті роки багато істориків, археологів, лінгвістів висунули різні гіпотези: В. В. Сєдов, М. І. Жих, В. Ф. Бутба, М. Бакіров, Р. К. Барієв, Д. І. Поливаний, А. А. Туаллагов, Г. І. Тафаєв та ін, але це – історики з РФ, ми їх не використовуємо. З болгарських дослідників слід назвати Г. Бакалова (Бакалов, 2006), І. Коева (Коев, 1972), Д. Димитрова (Димитров, 1987), В. Ілієва (Илиев, 2001), П. Добрева (Добрев, 2001), (Добрев, 2007), (Добрев, 2010), Р. Рашева (Рашев, 2005), Г. Атанасова (Атанасов, 2003), Н. Набієва (Набиев, 2012), Ж. Войнікова (Войников, 2016). З українських дослідників особливо хотілося б відзначити роботи В. Н. Жук (Жук, 2002), Жук, 2005), (Жук, 2006) і С. В. Фіннік (Фіннік, 2014), (Фіннік, 2018). Ми теж приділяли увагу питанням щодо ранньої болгарської історії (Борисова, 2018), (Borysova, Karpitskyi, 2019), (Борисова, 2021), (Борисова, 2023). Загалом же слід відзначити, що єдиної, загально визнаної концепції етнічної приналежності середньовічних болгар в науці не сформовано.

Виділення невіршених раніше частин проблеми. Попри велику кількість імен дослідників, їхніх праць та наукових версій, проблема етнічної ідентифікації давніх болгар як була невіршеною, такою і залишається. Тож вживаний весь цей час дослідниками етнічний підхід варто вважати безперспективним у цьому відношенні і шукати інші підходи. Саме це ми й пропонуємо здійснити. Уперше думку про те, ким могли бути середньовічні булгари, висловив ще у 2013 р. на одній з міжнародних наукових конференцій мій аспірант, болгарин за походженням, Юрій Стефанов. Це була наша спільна позиція, я хотіла, щоб мій талановитий учень її розвивав. Але Юрій Анатолійович у 2014 р. загинув, а я змушена була виїхати з Луганська до Харкова, і ось уже в лютому 2022 р. –

з України до Нідерландів. Кожне ж переміщення – це соціальна смерть, на «воскресіння» йдуть сили й час, тож певний час не до науки. Тому така відстань у часі між появою гіпотези і її обґрунтуванням. Хоча у 2021 р. вийшла моя стаття, в якій я зробила першу спробу обґрунтувати свою гіпотезу (Borysova, 2021), але дана тема така глибока і багатогранна, що до неї варто звертатися ще не раз. Та й нова література, що з'являється, теж потребує осмислення.

Мета статті – висвітлити ті проблемні точки, які є в літературі з теми походження болгар, і аргументувати нашу точку зору, ким, на нашу думку, могли бути середньовічні булгари.

Виклад основного матеріалу. Гіпотеза, що давні булгари були якимись прототюркськими племенами, що прийшли у Східну Європу з гунами Аттіли, була популярною в першій половині ХХ ст. Цю думку обстоював, зокрема, патріарх сучасної болгарської історіографії В. Златарські (Златарски, 1972). І думка, що булгари прийшли з Аттілою, який був їхнім першим царем, стала аксіомою. Хоча, як зазначив Ж. Войніков, ніхто не надав уваги тому, що жодне джерело не повідомляє про наявність болгар серед племен Гунського Союзу (Войников, 2016 : 6). Та й А. Бурмов ще в 30-х рр. заперечив думку В. Златарські про те, що утігури і кутрігури є праболгарами, і що котрагів слід ототожнювати з кутрігурами, а оногурів – з уногундурами. Була висловлена думка, що «праболгари» – це самостійна етнічна група (Докл.: Бурмов, 1936). Теорію тюркського походження болгар активно підтримує і популяризує, зокрема, болгарський історик І. Добрев (Добрев, 2005), (Добрев, 2011). Також і угорські тюркології й історики (В. Томашек, А. Вамбері, Д. Немет, П. Юхас) тісно пов'язали болгар із гунами і висунули гіпотезу про пратюркську праболгарську мову та її вплив на давньоугорську, яка в угорській історіографії продовжує існувати. Але вона теж має проблеми з аргументацією (Borysova, 2021, с. 20).

У радянській історіографії, починаючи від Г. Г. Літаврїна, теж переважала думка, що булгари були різновидом тюркського етносу. Тож і А. П. Новосельцев писав про них як про «змішаних угрів», що за «невстановлених обставин» були тюркизовані (Новосельцев, 1990). Хоча саме ті «невстановлені обставини» і є тією натяжкою, завдяки якій булгари й притягуються до тюрків. Можна навести й інші приклади подібних тверджень. Але цю точку зору поділяють не всі вчені. Зокрема, болгарський історик П. Добрев твердить про східно-іранське походження давньоболгарської мови, а історичною батьківщиною болгар вва-

жає території біля відрогів Гіндукушу і Памиру (Добрев, 2005а). Цю думку підтримують Ж. Войніков, І. Іванов, І. Андровські та ін.

Як бачимо, у наукових колах не стихають суперечки щодо етнічної ідентифікації болгар. Одні вчені ототожнюють їх з гунами, інші вважають їх тюрками, треті – індоіранцями, четверті – кавказцями, п'яті зараховують їх до слов'ян. Розглянула ці наукові версії І. М. Петренко (Петренко, 2017: 117–120). Кожна з цих гіпотез має проблему з обґрунтуванням, і на це є об'єктивні причини. По-перше, повідомлення історичних джерел щодо болгар з II ст. по VII ст. вкрай мізерні. Як зазначає В. Безверха, «у період V–VI ст. немає жодних історичних відомостей про болгар, крім коротких повідомлень про участь у двох війнах на боці Візантії» (Безверха, 2015: 202). По-друге, археологія тут не допомагає – на терені Передкавказзя, де й ведуться пошуки слідів болгар, значних доказів існування в цей період особливої болгарської археологічної культури не знайдено. Артефакти ж із розкопок у східних районах Північного Кавказу, місто Беленджер та інші об'єкти, які надаються в якості доказів існування такої культури, сумнівні, адже і досі не існує доказів їх належності до Великої Булгарії, що існувала на Кубані.

Та й узагалі, до кінця VII ст., власне, і самих болгар неможливо точно ідентифікувати етнічно. Питання про те, чи були кутрігури й утігури частиною болгар, чи були вони союзними або близькоспорідненими племенами, як дискутувалося, так і продовжує дискутуватись. А. П. Новосельцев щодо цього писав: «У Прокопія Кесарійського, нашого основного інформатора про події першої половини VI ст., в описі півдня Східної Європи етноніму «булгари» немає, а в якості послідовників гунів виступають утігури і кутургури. Перші з них мешкали на сході, другі на заході від Меотиди і р. Танаїс (Дон). З цього дослідники роблять висновок, що булгари ховаються під іменами утігурів і кутургурів. Але це можна піддати сумніву, якщо припустити, що булгари у Прокопія приховуються під іменем «брухії», що мешкали між абасгами й аланами, тобто у західному Передкавказзі. Цей район був, мабуть, початковим місцем мешкання болгар, звідки їх окремі групи в IV–VI ст. могли йти на захід. Саме цей район у Феофана і Никифора зветься Великою Болгарією. Тут же фіксує болгар і Псевдозахарія, і «Вірменська географія» VII ст.» (Новосельцев, 1990: 40). Видно ж, що і в Новосельцева був сумнів щодо ототожнення болгар з тюрками утігурами й кутрігурами. Але тут ми Анатолію Петровичу і своє зауваження висунули – щодо того, що його однозначне «Дон» щодо

Танаїсу теж сумнівне. Адже античний і середньовічний Танаїс, який і мав на увазі Прокопій Кесарійський, – це не Дон, а весь Сіверський Донець і нижня течія Дону (так зв. слов'янський «Великий Дон», тобто система обох річок). Відповідно і географію мешкання вказаних ним тюркських племен теж варто уточнити (Borysova, 2021: 21]. Як бачимо, конкретні свідчення щодо процесу етногенезу болгар до VII ст. включно відсутні. Пізніше вже арабські вчені визначають дунайських болгар як слов'ян, а волзьких болгар – як тюрків.

Нас зацікавила праця В. Н. Жук (Жук, 2005), яка вийшла далеко за межі назви, адже географія сюжетів пролягала від території Франції до гірських масивів Памиру й Гіндукушу. У ній Віра Никанорівна висловила думку, яку відзначила згодом і біографістка В. Н. Жук – І. М. Петренко, що булгари – «не расова, не біологічна, а *історична спільнота*» (Петренко, 2017: 146). Думка цікава, але викликає сумніви, адже йдеться фактично про мішанину етносів. А це нічого не пояснює, тому що тоді треба вважати такими всі народи, але проблема з ідентифікацією є саме в болгар, саме щодо них вживається ендоетнонім «протобулгари» (як і щодо слов'ян, до речі, що не може бути випадковим, але це окрема тема), чим, власне, дана проблема і позначається¹.

Стає ясно, що ідентифікація давніх болгар на етнічному рівні є великою проблемою. Але є підстави до її розгляду *не в етнічному, а в соціальному аспекті* – не як окремишнього етносу, що виник на певній племінній чи родовій основі, а як співтовариства, що виникло на соціальній, становій, надетнічній основі.

Приклади існування не етнічних, а станово-соціальних спільнот можна знайти ще й у більш давній історії. Зокрема, вчені давно звертали увагу на Ахіллових мирмидонян з епосу Гомера. І це дивно тільки на перший погляд. Справа в тому, що в одному з грецьких списків «Хронографії» Іоанна Малали (VI ст.) булгари якраз і ототожнені з Ахілловим військом мирмидонян, яке осаджувало Трою: «Ахілл... вів власне військо у три тисячі осіб, що називалися тоді мирмидонянами, а зараз – болгарами» (Грьцьки извори, 1954: 196–197). Це положення перейшло і в переклади праці Малали, де, крім болгар, серед учасників Троянської війни називались і гуни (The Chronicle, 1986: 48). А Прокопій Кесарійський уже називав болгар гунами (Свод, 1991: 176–177,

¹ Чому немає, наприклад, «протокитайців» або «протоєвреїв» тощо? Тому що у них усе ясно з етногенезу, а тут – ні. Тому й такий результат.

209–210). Тож учені зовсім не з якихось дивних причин, а спираючись на історичні джерела звернули увагу на мирмидонян.

Так, радянська славістка Н. В. Брагинська, пишучи про мирмидонців, що брали участь у Троянській війні, і виявивши, що всі вони – біженці й вигнанці, відзначає такий цікавий момент: «Що ще ми знаємо про мирмидонців і чого не знаємо? Ми не знаємо жодного мирмидонця, крім тих, які є воїнами Ахіллеса чи входять до свити Пелея. Ми не знаємо жодної мирмидонянки, жодної дитини чи дідуся мирмидонського племені. Коли мова заходить про вибір дружини для Ахіллеса із жінок, що мешкають у Фтиї та в Елладі, то це не доньки мирмидонців, не мирмидонянки, а ахеянки. Отож, і у Фтиї, і в Елладі проживають жінки-ахеянки і чоловіки-мирмидонці. Не тільки немає в «Іліаді» жінок, старих і дітей мирмидонців, немає і однини *мирмидонець*... І ось всі такі вигнанці відправляються в похід на Трою і стають найлютішою силою ахеїців. Їхній епітет – «браннолюбиві». Фтия їм не батьківщина, але їхній «дім», Пелей і Ахілл не одноплемінники їм, але вожді, самі вони, як і цар Пелей – прийшли» (Брагинская, 1990: 42).

З викладеного слідує, що Ахілл і його воїни – не етнічне плем'я, а **військова спільнота**, соціальна група, що репрезентує військовий стан, який прибув під стіни Трої з «Меотидських боліт», де, вірогідно, знаходився їхній головний, укріплений штаб. Н. В. Брагинська і сама робить подібний висновок: «Усі ці дивності можна було б пояснити, якщо уявити собі, що ці мирмидонці не етнос, а термін, який позначає «дружинників», «гвардійців», що стоять гарнізоном у Фтиї, й охоче приймають у своє середовище прийшлих «пасіонаріїв»; на чолі стоять воєначальники, батько і син, а не автохтонні царі землі й народу. Віддільність мирмидонців від населення підвладної Ахілли і Пелею території показують і більш пізні джерела, називаючи мирмидонцями тих із підданих Ахілла, хто прийшов за Пелеєм з Егіни, тобто підкреслюючи їх іноземне, іноплемінне походження (Страб. IX, 433)» (Брагинская, 1990: 43).

А тепер звернемо увагу на перших відомих з історичних джерел мешканців Приазов'я і Доно-Донецького регіону – кіммерійців, про яких згадує той же Гомер в «Іліаді». І відзначимо цікавий збіг з темою Троянської війни – ось такий прикметний факт наводить український археолог В. Щербаківський: «Під час розкопок на Херсонщині мені пощастило знайти в одній могилі корчений вохровий кістяк, п'яtkова кістка якого чомусь була зелена. Приглянувшись уважніше, я виявив, що в тій п'яtkовій кістці стреміла тригранна

бронзова стрілка т. зв. скитського типу. Це нагадувало оповідання про Ахіллесову п'яту; покійник, видно, помер так, як і Ахіллес, від стріли, що потрапила в п'яту. Таких тогочасних, себто одночасних із скитами, «корченців» можна назвати кіммерами» (Щербаківський, 1967: 571). На нашу думку, Вадиму Щербаківському належить честь відкриття унікального поховання, яке можна назвати похованням «кіммерійського Ахіллеса» (Борисова, 2008; 153; Borysova, 2021: 23). Цікаво, правда? Але ж кіммерійці були сучасниками гомєрового Ахілла, то нічого дивного в цьому немає.

Зауважимо, що в Кн.1 «Давньої історії України» кіммерійці позначені як «народ таємничий» (Давня історія України, 1994: 94], але не пояснюється, чому. Пояснення ж просте: могили воїнів є, їх дуже багато, і виявлені вони на величезному географічному просторі Євразії, а ось поселень немає. І що ж то за «народ» такий, що не мав поселень? Тож і з ідентифікацією кіммерійців саме в етнічному плані нічого не виходить. Тому ми пропонуємо звернутися до інших думок про них. Зокрема, – на думку, що кіммерійці – це не етнонім, а *геонім*, який можна інтерпретувати як «стєповики», тож про етнічну їх приналежність говорити досить проблематично (Н. І. Васильєва). Ми вже зазначали, що, вірогідно, кіммерійці – не етнічне утворення, а **«військовий орден»** певного сакрального спрямування, лицарі якого мали широкомасштабні плани зі встановлення контролю на просторах Східної Європи, у чому й стикнулися зі скіфами, які теж цього прагнули. Також навели кілька можливих трактовок назви «кіммерійці», допустивши, що ця назва може бути грою слів на санскриті від назви народу: *kim arya* – «ті, хто ар'ї», виголошене інакше: *kim marya* – «народжені вмирати» (Борисова, 2010: 24–25]. Думка про те, що кіммерійці – не етнонім, а назва військових загонів, в літературі присутня (Братко-Кутинський, 1996: 160), та й мовознавчий аспект тут виглядає промовистим, адже з позицій давньоіранської мови назва «кіммерійці» пояснювалася як «швидкий загін» (Трубніков, 2003: 41). Тому можна твердити, що на початку писемного періоду історії ми стикаємося з тим, що на південному сході Стародавньої України існувало надетнічне утворення, яке було **військовим становим співтовариством**.

Схожа ситуація склалася і з аланами. Їхнє походження начебто не викликає сумнівів, проте видний осетинський вчений Алан Асхарбекович Туаллагов зазначає, що аланами звався соціальний надплеменний прошарок «азіатських скіфів» античних джерел, споріднений з аристократич-

ними домами різних кочових об'єднань. Його представники були потомственними професійними воїнами, чия влада була сакралізована на засаді традицій іраномовного кочового світу. Ця думка продовжує і доповнює висловлені вище твердження інших авторів.

З часом етнічна картина на теренах Приазов'я та Доно-Донецьких степів змінюється – тут з'являються германські племена. Племена готів та гепідів, що жили на «острові Готискандза» (о. Готланд), у середині II ст. зібралися і всі разом зі своїми сім'ями та нажитим добром вийшли з місць проживання. Це був справжній Вихід. Переселення охопило територію України. Звернемо увагу на головний мотив цього готського «Дранг нах Остен» – мета переселенців мала не простий, а *легендарний зміст*, адже готи пішли шукати свою історичну батьківщину – «Велику Свитьод», звідки заселялась «Мала Свитьод», тобто Швеція як така. І ця легендарна країна зіставляється із землями від Азовського моря до Дону. Між іншим, знаменитий шведський мандрівник Тур Хейердал наприкінці 1980-х рр. теж шукав Велику Свитьод, і саме на Дону. Ясно, що нічого він там не знайшов, бо міфи – не таке просте явище, щоб їх можна було так просто розшифрувати. Але вони завжди мають під собою певні реальні підстави. Це – тема окрема, але, на нашу думку, тут треба бачити *Велику Ідею* тих часів – ідею відродження якоїсь Стародавньої Імперії під керівництвом того чи іншого індоєвропейського племені чи військового клану. Можливо, для індоєвропейців то була стародавня Аріана Веджа, західний кордон якої пролягав якраз по Дніпру. І тоді кожен, хто вважав себе нащадком її творців, прагнув її відродити – під своєю зверхністю, природно, бо інші трактувались як такі, що неспроможні на таку дію. Великі Ідеї ж – це завжди могутні рушії історичного процесу.

Нас серед цих мандрівних готів цікавлять герули. І знов ми стикаємося з тим, що ряд авторів відзначає не етнічну, а соціальну, станову організацію суспільства Рейдготланду. Зазначається, що герули проводили ініціацію зброєю тих, хто бажав приєднатися до їхнього співтовариства (П. Золін), що свідчить на користь існування станової організації, яка приймала до своїх лав бажаючих шляхом ініціації претендентів. Подібну точку зору знаходимо і в Г. С. Лебедева, який зазначав, що герули, які у нього теж удостоїлись епітету «таємничі», – це різноплемінна військова еліта, що в буремних умовах IV–V ст. набувала здатності до самоорганізації. Видатний австрійський германіст Отто Хьофнер, відомий своєю концепцією «чоловічих союзів» (Männerbünde), зазначав, що «ерул» /

«герул» – не одне з германських племен, а позначення соціальної групи, об'єднаної загальним культом, езотеричними знаннями (руни), – військового співтовариства (Докл.: Courtney, 2020). Ось – важливий момент! Схоже, готи були просто воїнами (як кшатрії в Індії), герули ж – ніхто інший, як воюючі жреці (брахмани). Ось ми й побачили, хто саме серед готів створював етнологічні міфи про походження та намовляв одноплемінників вирушати в похід на пошуки легендарної прабатьківщини. І це дозволяє нам припустити, що стародавні військові співтовариства (ордени) мали певну структуру: члені однієї спеціалізувалися на суто військовому мистецтві, члені іншої, теж воюючої, розробляли релігійно-ідеологічні засади експансії.

Із повідомлень Феофана Сповідника та патріарха Никифора відомо про існування Великої Булгарії на Кубані. Ця територія у свій час входила до теренів перебування кіммерійців, мирмидонян Ахілла, скіфів, аланів та ін. Відзначимо, що західне Передкавказзя і Приазов'я було місцем активних етнічних контактів, тут мешкали носії мов, споріднених із санскритом. Тут же зафіксоване перебування численних східно-іранських племен, а також абхазо-адигських народів, чий епос «Нарти» є нічим іншим, як описом існування станового військового об'єднання на цій території [Borysova, 2021: 24]. Зараз не важливо, хто в кого що запозичував (як це цікавить мовознавців), а те, що такий епос міг скластися тільки в умовах спільного проживання і тісного, тривалого спілкування. Для нас головним є те, що ідея існування станового військового співтовариства знайшла відображення у традиціях місцевого фольклору, до того ж у різномовному середовищі. Пізніше в ці місця проникли тюрки й угри. Але тут у давнину були не тільки кіммерійці й скіфи.

Мій аспірант Ю. Стефанов піддавав сумніву існування антів на даній території (Стефанов, 2013: 146], але ми маємо іншу думку. За свідченнями Плінія Старшого і Помпонія Мела (сер. I ст. до н.е.), в їх часи жили на Підкавказзі, між Каспійським і Азовським морем у сусідстві кіммерійців, георгів і амазонок – цисіанти. Ряд учених вважають, що то були два народи: цисі й анти і пов'язують останніх зі слов'янськими антами. Ми думаємо інакше. Зважаючи на традицію предків виділяти у своєму середовищі аристократію: «царських скіфів», «сарматів царських», припускаємо, що існували просто анти (поляни) й анти-цисі («анти царські», або «цисарські»), які й проживали на теренах, де пізніше постане Тмутараканська Русь» (Борисова, 2005: 116). Знов – «таємничий

народ», адже про цисіантів у літературі майже нічого немає? А ось С. Мішко пропонує приглядітися до думки Ф. Дворніка, який між сарматами найзначнішим називає «плем'я антів» (могли це бути, зважаючи на географію мешкання, «цисіанти»? Цілком. – О.Б.). За словами Дворніка, слов'яни, опинившись у залежності від тих «сарматських антів», засвоїли собі їхню назву і стали називатися також антами (Мішко, 1981: 45). Після загибелі в 602 р. Антської держави термін «ант» щезає, зате вже в VII–VIII ст. у межиріччі Сіверського Дінця і Дону з'являється салтівська (згодом салтівсько-маяцька) культура, що була культурою сармато-аланського населення, близького до північнокавказьких *аланів і болгар*, які мешкали східніше.

Так ми, простягнувши ниточку від давніх цисіантів, виходимо на болгар. І поставимо питання, чи не були вони в ті часи теж не етнічним, а соціальним, становим об'єднанням, *військовим орденом*, як і до них кіммерійці, герули, алани та ін.? І ось як цікаво пише С. В. Фіннік: термін «булгари» (зве його етнонімом, але, виходячи з нашої точки зору, це ще не був етнонім) прийняло багато представників кочових племен Східної Європи тому, що він «очевидно, був престижним в їхньому середовищі і цілком міг конкурувати... з етнонімом могутніх гунів» (Фіннік, 2014: 92). Дійсно, серед степових народів належати до військової еліти було дуже престижним. Це, як і їх войовничість та аристократизм, на прикладі болгар гарно описує П. Павлов (Павлов, 2017). А враховуючи характер болгарського завоювання на Балканах, можна припустити, що балканські слов'яни, які, як вважається, добровільно визнали владу Аспаруха, на ділі були слов'янізованими антськими племенами, що цілком допускали загальне керівництво над собою з боку надплеменної еліти – військового співтовариства.

Тоді стає зрозумілою і проблема дунайсько-булгарського та хазарського жорсткого протистояння: якщо Аспарух був ватажком військового ордену, а хазари, які посідали в Хазарському каганаті домінуюче становище, позбавили його панування на приазовських і прикубанських теренах, то ось і причина протистояння. У такому разі його брат Батбаян, який жив собі спокійно в Хазарії, був ватажком етнічно чи культурно близького хазарам утворення, що могло бути слабо зв'язаним зі співтовариством, яке пішло за Аспарухом (Докл.: Борисова, 2021). Утім, документи не фіксують наявності саме болгарських племен в Аспаруховій Болгарії, а ось наявність *родів* цілком можлива у становій організації.

У цьому контексті можна пояснити і термін «булгари» – у «Скіфо-сарматському словнику» В. І. Абаєва є слово «bala – військова дружина», не виключено, що воно близьке до семантики болгарського найменування – бль(гаре). З іншого боку, в «Іменнику болгарських князів» наводиться перелік болгарських володарів, які належали до різних родів (Стефанов, 2013: 146), що цілком відповідає виборності керівництва у станових організаціях, інакше важко пояснити таку різку зміну династій, яка в ньому зафіксована.

Залишається ще одна проблема – мова болгар, що прийшли на Балкани з Аспарухом. Це могла бути будь-яка мова, якою розмовляла військова еліта. Дослідники наводять багато фактів наявності в сучасній болгарській мові східно-іранського субстрату. У регіоні Великої Булгарії міг мати місце вплив різних мов на мову військового співтовариства. Зокрема, то могла бути і мова слов'ян-іменьківців, які, вийшовши зі своїх місць мешкання, могли здійснювати вплив на мовну ситуацію в регіоні. А мова іменьківців була іншою версією розвитку слов'янських мов, ніж, так би мовити, класична (В. В. Напольських). Мова ж у військовому співтоваристві виконує насамперед свою основну функцію – комунікативну, тож завжди обирається більш зручна в даному регіоні мова, якою володіє більшість населення, з яким треба контактувати вже хоча б для того, аби без проблем діставати провіант.

Варто звернутися і до паралелей у граматиці, синтаксисі й морфології адигейської мови і мов Балканського мовного союзу. І схожість адигейської граматики з болгарською викликає питання: а чи не почав формуватися майбутній Балканський мовний союз ще на Передкавказзі? Якщо це припустити, то стає більш зрозумілим те розходження у граматиці між давньоболгарською (церковнослов'янською) мовою, заснованою на говірці міста Солунь IX ст., і сучасною болгарською, що спиралася на інші діалекти. У IX ст. влада Болгарської держави на Солунь ще не розповсюджувалася, а там міг існувати близький, але не антський, а склавінський діалект. І деякі мовознавці відзначають, що ціла низка давніх топонімів у Болгарії належить до слов'янської мовної групи: Плиска, Варна, Сердець, Тирново та ін.; імена давньої болгарської знаті були переважно слов'янськими: Славна, Воїн, Звіниця, Владимир, Маломир тощо [Borysova, 2021: 26]. Тож, якщо прийняти точку зору, що Аспарухові булгари, які прийшли на Балкани, були не етнічним, а станово-військовим об'єднанням, то доволі легко можна пояснити й досі заплутані проблеми мовної історії.

Вартий уваги і той факт, що після відходу Аспарухових болгар на Балкани і встановлення на терені Лівобережжя Дніпра й Доно-Донецьких степів хазарського впливу, тут з часом постануть співтовариства, які теж будуть не етнічними, а соціально-становими – так зв. бродніки, пізніше – козаки. Останні вже точно на ранньому своєму етапі були станово-військовим об'єднанням, етнічна домінанта в якому була виражена доволі мляво. І в цьому аспекті цінним є дослідження В. Н. Жук спорідненості між болгарами і українцями, яку вона вбачала багато в чому, у тому числі в зачісці «хохол», яку болгари вважають своєю національною ознакою (Ангелов, 2023: 20–21). Прикметно, що ця зачіска була характерна для стародавніх воїнів-ар'їв, що відомо із зображення ар'я в одній з єгипетських пірамід.

Чимало дослідників запорозького козацтва прямо вживають термін «Орден» щодо Запорозької Січі і трактують українських козаків як середньовічних лицарів. Та й узагалі козацька вольниця, що так яскраво буяла в часи Середньовіччя на Сході України, була нічим іншим, як останнім спалахом давніх воїнських станових співтовариств, члени якого називали одне одного «братами», що позначало не етнічну спорідненість, а військове братство.

До речі, можна припустити, що термін «козак», який довгий час позначав представника Запорозького військового ордену, з виникненням Української

козацької держави, почав поступово трансформуватися в етнізм, адже у творах Тараса Шевченка немає етнізму «українець» чи «українка», хоча назвою «Україна» просякнута вся його творчість. А що в нього є? «Козак», «козачка». То і був у Новий час етнізм українства, хоча йому і не судилося визріти у повноцінну назву народу, нації через нищівну щодо України і її народу політику Російської імперії, в яку її так необережно втягнув Б. Хмельницький. А ось болгарам поталанило більше – соціально-становий термін «болгари» на нових землях Балкан зберігся і визрів у повноцінний етнізм – «болгари».

Висновки. Таким чином, у нас є підстави до твердження, що давні болгари, частина яких вийшла у другій половині VII ст. з ханом Аспарухом у похід на Балкани і заснувала там Дунайську Болгарію, були не етнічним, а соціально-становим об'єднанням, військовим співтовариством, можна вжити термін «історична військова спільнота» або «військовий орден». Традиції створення таких військових орденських об'єднань були характерні для індоарійських племен та їхніх нащадків з давніх давен і простежуються аж до кінця Середньовіччя у співтоваристві українського козацтва. Знищення Запорозької Січі російською владою у XVIII ст. перепинило цю стародавню традицію назавжди. Ця проблема потребує у майбутньому ґрунтовного монографічного дослідження, в якому історичні воїнські традиції українців і болгар можуть стати центральною темою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ангелов І. Історична спорідненість болгар та українців не вигадка (до 95-річчя від дня народження полтавського вченого-історика, болгариста). *Наукова спадщина вченої Віри Жук (1928–2008)* : матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конференції, присвяченої 95-річчю від дня народження науковиці / упоряд. І. М. Петренко, М. А. Федорова. Полтава : ПУЕТ, 2023. С. 18–22.
2. Артамонов М. И. История хазар. Ленинград : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. 523 с.
3. Атанасов Г. Първостроителите на българската държавност (619–721). Кан Аспарух и едно ново начало. София : Изд-во «Тангра ТанНакРа», 2003. 232 с.
4. Бакалов Г. Малко известни факти от историята на древните българи. Наука. Съюз на учените на България. Т.15. Кн.1. *Страница на прабългарите*, 21.03.2006. URL: <https://protobulgarians.com/Statii%20ot%20drugi%20avtori/Vakalov-1.htm> (дата звернення: 21.11. 2025).
5. Безверха В. Концепція появи Болгарської держави у творчій спадщині В. Златарського. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія «Історичні науки»*. Кіровоград, 2015. Вип. 19. С. 202–206.
6. Борисова Ольга. Генеза наукової парадигми історичного процесу в середні віки (V–XV ст.): монографія. Луганськ : Альма-матер, 2005. 456 с.
7. Борисова О. В. Кіммерійці у «Формації української нації» Вадима Щербаківського. *Гілея. Зб. наук.праць. Історія. Політологія. Філософія*. Вип. 17. Київ, 2008. С. 152–155.
8. Борисова О. В. Релігійний чинник у геополітичних устремліннях еліт України в добу Середньовіччя : монографія. Луганськ: Вид-во ДЗ «Луганський національний університет ім. Тараса Шевченка», 2010. 340 с.
9. Борисова О. В. Повідомлення отця Паїсія Хілендарського про вользьку прабатьківщину болгар. *Зб. матеріалів наук.-практ. конференції Луганського національного аграрного університету (Харків, 20–23 лютого 2018 р.)*. Харків, 2018. С. 95–98.
10. Борисова О. В. Засновник Дунайської Болгарії хан Аспарух і Україна. *Освіта і наука у мінливому світі: проблеми та перспективи розвитку*. Матеріали III Міжнародної наук. конференції, 26–27 березня 2021 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. Дніпро : СПД «Охотник», 2021. С. 109–111.

11. Борисова О. В. Таємниця Вознесенівського скарбу розгадана. *Світло розуму та мудрості. Українсько-тюркська спільна культурна спадщина (з нагоди відзначення 880-ліття від дня народження азербайджанського мислителя і поета Нізамі Генджеві)*: Збірник наук. праць / за наук. ред. Ф. Туранли; упоряд.: Костянтин Рахно, Вікторія Циганенко. Харків: «Контраст», 2023. 300 с. С. 228–233.
12. Брагинская Н. В. Кто такие мирмидонцы? *Балканские чтения. 1: симпозиум по структуре текста: тезисы и материалы / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики; [редкол.: Н.П. Гринцер, Н.В. Злыднева, В.Н. Топоров, Т.В. Цивьян]*. Москва, 1990. С. 41–45.
13. Братко-Кутинський О. Феномен України. Київ: Вечірній Київ, 1996. 301 с.
14. Бурмов А. Булгарите в Приазовієто. *Отец Паусий*. Софія, 1936. Кн.3. С. 97–104.
15. Войников Ж. Давні булгари – хто вони? Новий погляд на старе питання. *Дриновський збірник*. Софія-Харків, 2016. Т. 19, С. 5–19. DOI: <https://doi.org/10.26565/DS.2016.09>
16. Гадло А. В. О черных и внутренних болгарях. Одна из спорных проблем исторической этнографии южнорусских степей. *Географическое общество. Доклады по этнографии*. Ленинград, 1968. Вып. 6. С. 3–25.
17. Гръцки извори за българската история / отв. редактор чл.-кор. Веселин Бешевлиев. Софія: Изд-во на Българската академия на науките, 1954. Т.1. 240 с.
18. Давня історія України в двох книгах: Кн. 1 / Толочко П. П. (керівник авт. кол.), Козак Д. Н., Крижицький С. Д. та ін. Київ: Либідь, 1994. 235 с.
19. Димитров Д. Прабългарите на северното и западното Черноморие. Варна, 1987. 304 с.
20. Добрев И. Златното съкровище на българските ханове от Атила до Симеон. Софія: Рива, 2005. 510 с.
21. Добрев И. Булгарите за руския народ, държава и култура. Софія: Българска мултимедийна компания, 2011. 982 с.
22. Добрев П. Сага за древните булгари: Прародина и странствания. Софія: Кама, 2005а. 126 с.
23. Добрев П. Непознатата древна България. Софія: Изд. Иван Вазов, 2001. 158 с.
24. Добрев П. Царственият скитски род Дуло. Софія: Изд. къща «Персенк», 2007. 216 с.
25. Добрев П. Древните булгари в световна наука. Софія: Изд. Галик, 2010. 228 с.
26. Жук В. Н. Давні булгари і Кубрат – володар Великої Булгарії. *Слов'янський збірник*. 2002. Вип.1. С. 65–88.
27. Жук В. Н. Из сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н.е.–XIV ст. н.е. Вид. 3-е. Полтава: АСМІ, 2005. 384 с.
28. Жук В. Н. Кубрат – володар Великої Булгарії. *Болгарський ежегодник / Редкол.: Алексеева Ю.Н. та ін.* Київ: Київський славистичний університет, 2006. Т.6. С.101–109.
29. Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове (I изд. Софія 1940; II фототипно изд., ред. на Димитър Ангелов). Софія: Наука и изкуство, 1972. Т.1. Ч.1. 485 с.
30. Илиев В. Тюркските каганати – описание и анализ. *Дуло: Годшиник на института по старобългаристика Альфред Халиков*, 2001. Год. I. Брой 1. 42 с.
31. Коев И. Етнокультурни паралели между волжските и дунавските булгари. *Първи конгрес на БИД*. Софія, 1972. С.167–177.
32. Мерперт Н. Я. К вопросу о древнейших болгарских племенах. Казань: Гос. музей ТАСС, 1957. 366 с.
33. Мішко, С. Нарис ранньої історії Руси-України. Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен: Укр. іст. тов-во, 1981. 226 с.
34. Набиев Р. Древните булгари – основатели на Киев. *Историческо бъдеще*. Софія. 2012. № 1-2. С. 106–115.
35. Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва: Наука, 1990. 266 с.
36. Павлов П. Аристократи и воины. Сребъните колани на българите. *Великотърновски ун-т «Св. Кирил и Методий»*, 2017. URL: <https://www.uni-vt.bg/userinfo/519/pub/18637/2017%20-%2001%20%20pdf%20.%20двете..%20-%20аристократи%20и%20воини,%202017.pdf> (дата звернення: 15.01.2026).
37. Петренко І. М. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Київ: Мілленіум, 2017. 516 с.
38. Рашев Р. Прабългарите през V–VII в. Софія: Изд-во Орбел, 2005. 352 с.
39. Свод древнейших письменных известий о славянах. Т.1 (I–VI вв.). Сост. Л. А. Гиндин, С. А. Иванов, Г. Г. Литаврин, отв. ред. Л. А. Гиндин (филология), Г. Г. Литаврин (история). Москва: Наука, Глав. ред. восточной лит-ры, 1991. 470 с.
40. Стефанов Ю. А. О болгарях и этнических процессах в Приазовье в первом тысячелетии нашей эры. *Актуальные вопросы общественных наук: социология, политология, философия, история*: сб. ст. по матер. XX международной науч.-практ. конференции. Новосибирск: СибАК, 2013. С. 141–148.
41. Трубников С. В. Історична географія України: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2003. 168 с. + карти.
42. Фіннік С. В. Етноним народу булгар у зв'язку з їх етнічним походженням. *Сумський історико-архівний журнал*. 2014, № 23. С. 90–100.
43. Фіннік С. В. Етногенез булгар і переселення кочових племен у Східну Європу в V столітті н. е. *Історія та географія*: зб. наук. праць. Харків: Харк. нац. пед. ун-т. 2018. Вип. 54. С. 81–88.
44. Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феодана, «Бревиарий» Никифора: Тексты, перевод, комментарий. Москва: Наука, 1980. 216 с.
45. Щербаківський В. Формация української нації. *Визвольний шлях*. Лондон, 1967. Кн. 5 (230). С. 559–571.
46. Borysova O., Karpitskyi N. Father Paisii Hilendarski's message about the Volga ancestral home of the Bulgarians as a source of formation of national historical consciousness. *Journal of International Eastern European Studies / Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*. 2019. Vol./Yıl. 1, No/Sayı. 2, Winter/Kış. P. 247–260.
47. Borysova O. Who are the ancient Bulgarians – ethnos or military community? *Східноєвропейський історичний вісник / [Гол. ред. В. Ільницький]*. Дрогобич: Видавничий дім «Гельветика», 2021. Вип. 21. С. 18–30. DOI 10.24919/2519-058X.21.246898.
48. Courtney Marie Burrell. Otto Höfler's Männerbund Theory and Popular Representations of the North. Themenschwerpunkt: Bilder des Nordens in der Populärkultur. *NORDEUROPAforum Zeitschrift für Kulturstudien [Journal for the Study of Culture]*, 2020. S. 228–266.
49. The Chronicle of John Malalas / Translation by E. Jenkins ets. Melbourne, 1986. 413 p.

REFERENCES

1. Anhelov I. (2023). Istorychna sporidnenist bolhar ta ukrainsiv ne vyhadka (do 95-richchia vid dnia narodzhennia poltavskoho vchenoho-istoryka, bolharysta). Naukova spadshchyna vchenoi Viry Zhuk (1928–2008), [The historical kinship of Bulgarians and Ukrainians is not a fiction (to the 95th anniversary of the birth of the Poltava scientist-historian, Bulgarian. The scientific legacy of the scientist Vera Zhuk (1928–2008)) : materialy Vseukrainskoi nauk.-prakt. konferentsii, prysviachenoj 95-richchiiu vid dnia narodzhennia naukovytsi / uporiad. I. M. Petrenko, M. A. Fedorova. 18–22. [in Ukrainian].
2. Artamonov M. I. (1962). Istoriya hazar, [History of the Khazars]. Izd-vo Gos. Ermitazha. 523 s. [in Russian].
3. Atanasov H. (2003). Pъrvostroytelyte na bълharskata dърzhavnost (619–721). Kan Asparukh y edno novo nachalo. [The first builders of the Bulgarian statehood (619–721). Khan Asparuh and a new beginning.]. Yzd. «Tanhra TanNakRa». 232 s. [in Bulgarian].
4. Bakalov H. (2006). Malko yzvestny fakty ot ystoriyata na drevnyte bълhary. [Little known facts from the history of the ancient Bulgarians]. Nauka. Sъiuz na uchenyete na Bълharyia. 15. 1. Stranytsa na pravълharyte, 21.03. [Elektronnyi resurs]. – URL: <https://protobulgarians.com/Statii%20ot%20drugii%20avtori/Bakalov-1.htm> (data zvernennia: 21.11. 2025). [in Bulgarian].
5. Bezverkha V. (2015). Kontsepsiia poiavy Bolharskoi derzhavy u tvorchyi spadshchyni V. Zlatarskoho. [The concept of the emergence of the Bulgarian state in the creative heritage of V. Zlatarskyi]. Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Seriiia «Istorychni nauky». 19. 202–206. [in Ukrainian].
6. Borysova Olga (2005). Geneza naukovoi paradyhmy istorychnoho protsesu v seredni viky (V–XV st.). [The genesis of the scientific paradigm of the historical process in the Middle Ages (V–XV centuries)]: monohrafiia. Alma–mater. 456 s. [in Ukrainian].
7. Borysova O. V. (2008). Kimmeriitsi u «Formatsii ukrainskoi natsii» Vadyma Shcherbakivskoho. [Cimmerians in «The Formation of the Ukrainian Nation» by Vadym Shcherbakivskyi]. Hileia. Zb. nauk.prats. Istoriia. Politolohiia. Filosofiia. 17. 152–155. [in Ukrainian].
8. Borysova O. V. (2010). Relihiinyi chynnyk u heopolitychnykh ustremlinniakh elit Ukrainy v dobu Serednovichchia. [The religious factor in the geopolitical aspirations of Ukrainian elites during the Middle Ages]: monohrafiia. Vyd-vo DZ «Luhanskyi natsionalnyi universytet im. Tarasa Shevchenka». 340 s. [in Ukrainian].
9. Borysova O. V. (2018). Povidomlennia ottsia Paisiia Khilendarskoho pro volzku prabatktivshchynu bolhar [Father Paisius Hilendarskyi's message about the Volga ancestral homeland of the Bulgarians]. Zb. materialiv nauk.-prakt. konf. Luhanskoho natsionalnoho ahrarnoho universytetu (Kharkiv, 20–23 liutoho 2018 r.). 95–98. [in Ukrainian].
10. Borysova O. V. (2021). Zasnovnyk Dunaiskoi Bolharii khan Asparukh i Ukraina. [The founder of Danube Bulgaria, Khan Asparukh and Ukraine]. Osvita i nauka u minlyvomu sviti: problemy ta perspektyvy rozvytku. Materialy III Mizhnarodnoi nauk. konferentsii. 26–27 bereznia 2021 r., m. Dnipro. Chastyna II. / Nauk. red. O. Yu. Vysotskyi. 109–111. [in Ukrainian].
11. Borysova O. (2021). Who are the ancient Bulgarians – ethnos or military community? Skhidnoieuropeyskyi istorychnyi visnyk / [hol. red. V. Ilnytskyi]. Drohobych: Vydavnychiy dim «Helvetyka». 21. 18–30. DOI: 10.24919/2519-058X.21.246898.
12. Borysova O. V. (2023). Taiemnytsia Voznesenivskoho skarbu rozghadana. [The secret of the Vozneseniv treasure has been solved]. Svitlo rozumu ta mudrosti. Ukrainsko-tiurkska spilna kulturna spadshchyna (z nahody vidznachennia 880-littia vid dnia narodzhennia azerbaidzhanskoho myslitelia i poeta Nizami Gendzhevi): Zbirnyk nauk. prats / za nauk. red. F. Turanly; uporiad.: Kostiantyn Rakhno, Viktoriia Tsyhanenko. 228–233. [in Ukrainian].
13. Borysova O., Karpitskyi N. (2019). Father Paisii Hilendarski's message about the Volga ancestral home of the Bulgarians as a source of formation of national historical consciousness. Journal of International Eastern European Studies/ Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi. Vol./Yıl. 1, No/Sayı. 2, Winter/Kış. 247–260.
14. Braginskaya N. V. (1990). Kto takie mirmidontsyi? [Who are the Myrmidons?]. Balkanskaye chteniya. 1: sympozyum po strukture teksta: tezysy u materiyaly / AN SSSR, Yn-t slavianovedeniya y balkanistyky; [redkol.: N.P. Hryntser, N.V. Zlydneva, V.N. Toporov, T.V. Tsyvian]. 41–45. [in Russian].
15. Bratko-Kutynskyi O. (1996). Fenomen Ukrainy. [Phenomenon of Ukraine]. Vechirni Kyiv. 301s. [in Ukrainian].
16. Burmov A. (1936). Bълharyte v Pryazovyeto. [The Bulgarians in the Azov region]. Otets Paysyi. 3. 97–104. [in Bulgarian].
17. Chichurov Y. S. (1980). Vizantiyskie istoricheskie sochineniya: «Hronografiya» Feofana, «Breviariy» Nikifora: Teksty, perevod, kommentariy. [Byzantine historical works: «Chronography» of Theophanes, «Breviary» of Nikephoros: Texts, translation, commentary]. Nauka. 216 s. [in Russian].
18. Courtney Marie Burrell (2020). Otto Höfler's Männerbund Theory and Popular Representations of the North. Themenschwerpunkt: Bilder des Nordens in der Populärkultur. NORDEUROPAforum Zeitschrift für Kulturstudien [Journal for the Study of Culture]. 228–266. [in German].
19. Davnia istoriia Ukrainy v dvokh knyakh (1994) [Ancient history of Ukraine in two books]: Kn. 1 / Tolochko P. P. (kerivnyk avt. kol.), Kozak D. N., Kryzhytskyi S. D. ta in. Lybid, 1994. 235 s.
20. Dobrev Y. (2005). Zlatnoto skrovnyshche na bълharskyte khanove ot Atyla do Symeon. [The golden treasure of the Bulgarian khans from Attila to Simeon]. Ryva. 510 s. [in Bulgarian].
21. Dobrev Y. (2011). Bълharyte za ruskyya narod, dърzhava y kultura. [Bulgarians for the Russian people, state and culture.]. Bълharska multymediina kompaniia. 982 s. [in Bulgarian].
22. Dobrev P. (2001). Nepoznatata drevna Bълharyia. [The unknown ancient Bulgaria]. Yzd. Yvan Vazov. 158 s. [in Bulgarian].
23. Dobrev P. (2005a). Saha za drevnyte bълhary: Prarodyna y stranstvanyia. [Saga of the ancient Bulgarians: Homeland and wanderings]. Kama. 126 s. [in Bulgarian].
24. Dobrev P. (2007). Tsarstveniyat skytsky rod Dulo. [The royal Scythian family Dulo]. Yzd. kъshcha «Persenk». 216 s. [in Bulgarian].
25. Dobrev P. (2010). Drevnyte bълhary v svetovna nauka. [The ancient Bulgarians in world science]. Yzd. Halyk. 228 s. [in Bulgarian].
26. Dumytrov D. (1987). Pravълharyte na severnoto y zapadnoto Chernomor'ye. [The proto-Bulgarians of the northern and western Black Sea coast]. 304 s. [in Bulgarian].
27. Finnik S. V. (2014). Etnonim narodu bulhar u zviazku z yikh etnichnym pokhodzhenniam. [Ethnonym of the Bulgarian people in connection with their ethnic origin]. Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal. 23. 90–100. [in Ukrainian].

28. Finnik S. V. (2018). Ethnogenesis bulhar i pereselennia kochovykh plemen u Skhidnu Yevropu v V stolitti n. e. [Ethnogenesis of Bulgars and migration of nomadic tribes to Eastern Europe in the 5th century AD]. *Istoriia ta heohrafiia: zb. nauk. prats. Khark. nats. ped. un-t.* 54. 81–88. [in Ukrainian].
29. Gadlo A. V. (1968). O chernyih i vnutrennih bolgarah. Odnа iz spornyih problem istoricheskoy etnografii yuzhnorusskikh stepey. [About black and internal Bulgarians. One of the controversial problems of historical ethnography of the southern Russian steppes]. *Geograficheskoe obschestvo. Doklady po etnografii.* 6. 3–25. [in Russian].
30. Нрътскы yzvory za бълharskata ystoriya (1954). [Greek sources for Bulgarian history]. BAN. T.1. 240 s. [in Bulgarian].
31. Коев Y. (1972). Etnokulturny paralely mezhdu volzhskyye y dunavskyye бълhary. [Ethnocultural parallels between Volga and Danube Bulgarians]. *Рръву kongress na BYD.* 167–177. [in Bulgarian].
32. Merpert N. Ya. (1957). K voprosu o drevneyshih bolgarskih plemenah. [On the issue of the most ancient Bulgarian tribes]. *Gos. muzey TASS.* 366 s. [in Russian].
33. Mishko S. (1981). Narys rannoi istorii Rusy-Ukrainy. [Essay on the early history of Russia-Ukraine]. *Ukr. ist. tov-vo.* 226 s. [in Ukrainian].
34. Nabyev R. (2012). Drevnyte бълhary – osnovately na Kyev. [The ancient Bulgarians - founders of Kyiv]. *Ystorychesko бърdeshche.* 1–2, 106–115. [in Bulgarian].
35. Novoseltsev A. P. (1990). Hazarskoe gosudarstvo i ego rol v istorii Vostochnoy Evropyi i Kavkaza. [The Khazar state and its role in the history of Eastern Europe and the Caucasus]. *Nauka.* 266 s. [in Russian].
36. Pavlov P. (2017). Aristokraty y voyny. Sreбълnyte kolany na бълharyte. [Aristocrats and warriors. The silver belts of the Bulgarians]. *Velykotърnovsky un-t «Sv. Kyryl y Metodyi».* URL; <https://www.uni-vt.bg/userinfo/519/pub/18637/2017%20-%2001%20%20pdf%20.%20двете.%20-%20аристократи%20и%20воини,%202017.pdf> (data zvernennia: 15.01.2026). [in Bulgarian].
37. Petrenko I. M. (2017). Istoryk Vira Zhuk (1928–2008): zhyttia, viddane nauksi. [Historian Vera Zhuk (1928–2008): a life dedicated to science]. *Millenium.* 516 s. [in Ukrainian].
38. Rashev R. (2005). Prабълharyte prez V–VII v. [Proto-Bulgarians in the V-VII centuries]. *Yzd-vo Orbel.* 352 s. [in Bulgarian].
39. Svod drevneyshih pismennyih izvestiy o slavyanah (1991). [A collection of the oldest written information about the Slavs]. T.1 (I–VI vv.). Sost. L. A. Hyndyn, S. A. Yvanov, H. H. Lytavryn, otv. red. L. A. Hyndyn (fylohohyia), H. H. Lytavryn (ystoriya). *Nauka, Glav. red. vostochnoy lit-ryi.* 470 s. [in Russian].
40. Stefanov Yu. A. (2013). O bolgarah i etnicheskikh protsessah v Priazove v pervom tysyacheletii nashey eryi. [About the Bulgarians and ethnic processes in the Azov region in the first millennium AD]. *Aktualnyie voprosy obschestvennyih nauk: sotsiologiya, politologiya, filosofiya, istoriya: sb. st. po mater. XX mezhdunarodnoy nauch.-prakt. konferentsii. SibAK* 141–148. [in Ukrainian].
41. Shcherbakivskiy V. (1967). Formatsiia ukrainskoi natsii. [Formation of the Ukrainian nation]. *Vyzvolnyi shliakh.* 5 (230). 559–571. [in Ukrainian].
42. Trubnikov S. V. (2003). Istorychna heohrafiia Ukrainy: navch. posib. [Historical geography of Ukraine]. *Oium.* 168 s. + karty. [in Ukrainian].
43. *The Chronicle of John Malalas (1986).* / Translation by E. Jenkins ets. 413 p.
44. Voynykov Zh. (2016). Davni bolhary – khto vony? Novyi pohliad na stare pytannia. [Ancient Bulgarians – who are they? A new look at an old question]. *Drynovskiy zbirnyk.* 19. 5–19. DOI: <https://doi.org/10.26565/DS.2016.09> [in Ukrainian].
45. Ylyev V. (2001). Tюрkskyye kahanaty – opysanye y analiz. [Tюрkskyye Kaganati – description and analysis]. *Dulo: Hodyshnyk na ynstytuta po starobълharystyka Alfred Khalykov.* I, 1. 42 s. [in Bulgarian].
46. Zhuk V. N. (2002). Davni bulhary i Kubrat – volodar Velykoi Bulharii. [Ancient Bulgarians and Kubrat - the ruler of Great Bulgaria]. *Slovianskiy zbirnyk.* 1. 65–88. [in Ukrainian].
47. Zhuk V. N. (2005). Iz syvoi davyny. Narysy z istorii Ukrainy ta Poltavshchyny. VII st. do n.e.–XIV st. n.e. [From ancient times. Essays on the history of Ukraine and Poltava region. VII century BC–XIV century AD]. *Vyd. 3-e. ASMI.* 384 s. [in Ukrainian].
48. Zhuk V. N. (2006). Kubrat – volodar Velykoi Bulharii. [Kubrat is the ruler of Great Bulgaria]. *Bolharskiy ezhehodnyk / Redkol.: Alekseieva Yu.N. y dr. Kyivskiy slavistychniy universytet.* 6. 101–109. [in Ukrainian].
49. Zlatarskiy V. N. (1972). Ystoriya na бълharskata дърzhava prez srednyte vekove. [History of the Bulgarian state in the Middle Ages]. (I yzd. Sofyia 1940; II fototypno yzd., red. na Dumytър Anhelov). *Nauka y yzkustvo. T.I. Ch.1.* 485 s. [in Bulgarian].

Дата першого надходження статті до видання: 18.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 23.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 22.04.2026

Стаття поширюється на умовах
ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

